Dr. sc. Adnan Jahić, doc.

Bošnjaci i Nezavisna Država Hrvatska: od nade i lojalnosti do ogorčenja i otpora

O odnosu Bošnjaka prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj postoje relevantne analize čija naučna utemeljenost sugerira da je ovo pitanje već dobilo odgovarajući tretman u historijskoj literaturi.[1] Pa ipak, s obzirom na obilje arhivske građe koja osvjetljava pomenutu temu, kao i brojnost historijskih činilaca koji su oblikovali njen sadržaj, nema sumnje da se naša saznanja o dotičnom pitanju itekako mogu obogatiti novim zanimljivim i dragocjenim obavijestima. Tim prije što navedena tema još nije bila predmet cjelovite historiografske analize i obrade.

Za razumijevanje odnosa Bošnjaka[2] prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, svo vrijeme njenog postojanja, od prvorazredne je važnosti objasniti samu prirodu odnosa ustaškog režima prema Bošnjacima. Suština tog odnosa nije bila tek u integriranju Bošnjaka u hrvatski državni projekat, odnosno hrvatsku nacionalnu ideologiju – negiranju posebnosti Bosne i Hercegovine i nazivanju Bošnjaka cvijećem hrvatske narodnosti. Odmah po njemačkom napadu na Jugoslaviju 6. aprila 1941. dr. Ante Pavelić obratio se preko radija hrvatskim vojnicima, *katolicima i muslimanima*, pozivajući ih u odlučni boj za uspostavu nezavisne hrvatske države, "koja će se protezati od Mure, Drave do Drine i od Dunava do sinjeg Jadranskog mora"[3]. Četiri dana kasnije, po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske, Slavko Kvaternik je pozvao Bošnjake da se svrstaju pod ustašku zastavu, savjetujući im da kao "najkorjenitiji i najplemenitiji dio hrvatskog naroda" *slušaju* zapovjednika koji će preuzeti vlast u ime poglavnika.[4] I u jednom i u drugom slučaju Bošnjaci su tretirani kao objekt političke volje, kao marginalna skupina bez prava na vlastito političko očitovanje. Iz kasnijih izvještaja političkih i vojnih zvaničnika o raspoloženju Bošnjaka i ponašanju njihovih predstavnika vidi se da je nova država od bošnjačkog naroda uglavnom očekivala samo jedno: bezuslovnu lojalnost hrvatskoj državi i bespogovornu poslušnost ustaškim vlastima. *Sarajevski novi list*, upadljivim antrfileom, objašnjavao je Bošnjacima da pravo vođenja politike i donošenja političkih odluka pripada samo poglavniku Nezavisne Države Hrvatske. Od Bošnjaka se očekivalo da se uzdaju u njegovo vodstvo i slijede put kojim je on krenuo.

U Istorijskom arhivu Sarajevo nalazi se pismo "četrdesetorice intelektualaca", neobičnog stila i sadržaja, po svoj prilici najranija bošnjačka reakcija na uspostavu nove državne zajednice. Pismo je datirano 19. aprila 1941, a upućeno reisul-ulemi Fehimu ef. Spahi. U njemu je od reisul-uleme zatraženo da, zajedno s viđenijim Bošnjacima, u formi deputacije, posjeti komandnog generala njemačkog Reicha u Sarajevu i izrazi mu želju i molbu bosanskih muslimana "da, obzirom na našu većinu u Bosni, Vođa Reicha prizna autonomiju Bosne, sa Muslimanom na čelu"[5]. Inicijativa je obrazložena potrebom da Bošnjaci ne budu tek rezignirani promatrači koji mirno gledaju kako im se "ispred nosa" izvlači domovina "i pripaja najnovije osnovanoj državi Hrvatskoj". "Čast braći Hrvatima, ali Bosna je

naša!" Reisul-ulema je upozoren da snosi odgovornost pred cijelim bošnjačkim narodom i historijom u slučaju pasivnog držanja i nijemog promatranja tekućih događaja.

Teško je reći ko bi mogao stajati iza citirane predstavke. Nije uopće izvjesno da joj je autor dotična grupa. Jednako tako ne znamo da li se radilo o istim ljudima koji su, prema Enveru Redžiću[6], krajem aprila 1941. zajedno s grupom istaknutih sarajevskih Srba tražili od Hakije Hadžića autonomnu upravu za Bosnu i Hercegovinu. Izvjesno je jedino da se inicijativi u pogledu autonomije nije priključio reisul-ulema Spaho, te da su hrvatske vlasti oštro reagirale protiv autonomista, naročito srpskih članova delegacije.[7] Čini se da je već tada posijano sjeme sumnje hrvatskog državnog vrha u bezuslovnu lojalnost Bošnjaka Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Pa ipak, ni položaj Bosne i Hercegovine ni nacionalna ideologija Nezavisne Države Hrvatske nisu presudno odredili raspoloženje Bošnjaka prema novoj državi. Autonomija Bosne i Hercegovine, čak ni kasnijih godina, nije bila predmet najšireg bošnjačkog konsenzusa. Proglašavanje Bošnjaka Hrvatima nije ni problematizirano na kolektivnoj i institucionalnoj razini. Temeljno pitanje ticalo se vjerskih i građanskih prava Bošnjaka i upravo u ovim oblastima se pojavila nada u napredak u odnosu na bivšu državu.[8] U tom smislu čini se da je poglavnikova poruka reisul-ulemi Spahi, dostavljena 25. aprila 1941, postigla željeni efekat. Nakon što je reisul-ulema obavijestio kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva i džematske medžlise kako je želja poglavnika da se muslimani u NDH osjećaju svoji na svome, "slobodni, ravnopravni i zadovoljni"[9], u Islamskoj zajednici se pojavilo pozitivno raspoloženje prema novoj državi.[10] Vjerovalo se da je prošlo vrijeme bezakonja i nepravdi prema muslimanima.[11] Posebno pozitivno su reagirali sandžački Bošnjaci koji su insistirali na što skorijem ulasku Sandžaka u sklop Nezavisne Države Hrvatske.[12]

No ubrzo se Fehim ef. Spaho suočio sa zbunjujućim informacijama koje su ozbiljno relativizirale prvobitni entuzijazam. Tako je već 24. maja 1941. morao pisati državnom tajniku Ministarstva pravosuđa Asimu Ugljenu, moleći ga da se ispravi nepravda prema Šukriji Karamehmedoviću, gruntovničaru u Maglaju, koji je po povratku iz vojske zatekao svoje radno mjesto popunjenim jer se u bivšoj državi izjašnjavao kao Srbin.[13] Džematski imam u Ljubuškom obavijestio ga je 18. septembra 1941. da su bez ikakve procedure otpušteni iz službe stalni radnici u Duhanskoj stanici u Ljubuškom Abdulah Orman, Mustafa Kadragić, Hazim Ćerić, Hasan Osmić i Reško Hrnjičević.[14] U pismu ministru prometa i javnih radova Hilmiji Bešlagiću (27. novembar 1941.) reisul-ulema se požalio kako su od osnutka Nezavisne Države Hrvatske odnosi između duvanjskih muslimana i katolika loši, za što je okrivio ustaše i mjesne katolike koji rovare protiv muslimana, naročito državnih službenika.[15] Iz mjeseca u mjesec sve je manje mjesta bilo vjeri u ravnopravan tretman Bošnjaka u novoj državi.[16] Kad su bošnjački prvaci u Travniku zamolili zapovjednika 9. pješačke pukovnije da izmjesti taoce srpskih seljaka iz zgrade Fejzije medrese, zatražili su da se pokaže isto onoliko obzira i uvažavanja koliko je pokazano prema Nadbiskupijskoj gimnaziji u Travniku.[17]

Ustaškim pogromima nad Srbima, Jevrejima, Ciganima i drugim nepoćudnim elementima, nastala je nova faza u profiliranju odnosa Bošnjaka prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U literaturi je mnogo pisano o muslimanskim rezolucijama 1941. i njihovoj ulozi u osvješćivanju i distanciranju Bošnjaka od ustaškog režima. Posigurno nema mjesta ocjenama da je rezolucije sačinio jedan broj viđenijih Bošnjaka "u okvirima rezervi okupatora prema ustaškoj nacionalnoj politici i vlastitih autonomističkih osećanja – u suštini bez namere da prekine saradnju sa ustašama"[18]. No jednako tako je neutemeljeno nazivati dotične rezo-

lucije antifašističkim.[19] O antifašizmu nema ni govora u uslovima oslanjanja na Njemačku kao političku silu koja bi omogućila izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sklopa Nezavisne Države Hrvatske.[20] Tokom cijele 1942. godine *Glasnik Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske* veličao je ratne napore Njemačke kao borbu "protiv bezbožnog boljševizma i njegovih saveznika, lažnih demokracija"[21]. Rezolucije su bile zorna manifestacija rastućeg antiustaškog raspoloženja bošnjačkog građanstva – identificirati lojalnost nametnutoj državi i saradnju s ustaškim pokretom jednako je neosnovano kao i tvrdnja da su rezolucije 1941. predstavljale "važnu prekretnicu u političkom osvješćivanju širokih muslimanskih slojeva"[22].

U novijoj historiografiji javlja se tendencija da se rezolucije protumače kao akt distanciranja od bošnjačkih zločina nad srpskim stanovništvom, naročito zločina tzv. divljih ustaša u Bosanskoj krajini. Ova tumačenja potpuno zanemaruju generalni karakter ustaške politike prema Srbima do proljeća 1942. Pritom se koriste isključivo izvori i obavijesti koji podupiru predstavu o vodećoj ulozi Bošnjaka u pokoljima Srba u krajiškim kotarima.[23]

Krajem 1941. godine bošnjačka lojalnost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj već je bila na klimavim nogama. Osnivanje Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka bojnika Hadžiefendića 22. decembra 1941. u Tuzli bilo je oblik prevencije od četničkih zločina u tuzlanskoj regiji, ali i zorna manifestacija bošnjačkog nepovjerenja u političke i vojne strukture nove države.[24] U izvještaju zapovjedništva Trećeg domobranskog zbora od 23. decembra 1941. o raspoloženju naroda na području Bosne i Hercegovine istaknuto je kako je stanovništvo, i katoličko i muslimansko, izgubilo povjerenje u vlast, "jer uviđa da ova nije u mogućnosti da uspostavi red i zavede bolje stanje. Do sada se je polagala velika nada u naše domobranstvo i njegovo vodstvo, ali poslije gubitka 6 kotareva (Srebrenica, Vlasenica, Višegrad, Rogatica, Goražde i Foča) i nemanja mogućnosti sa naše strane da se isti povrate, narod je izgubio vjeru u moć naše oružane sile"[25]. Dalje je naglašeno kako se posebno kolebanje osjeća kod muslimana, a uzroci tome su: a) što su muslimani najviše izloženi osvetama četnika, pa smatraju da nisu dovoljno zaštićeni; b) što ih komunisti, kojih među muslimanima ima mnogo, nastoje što više odvojiti od hrvatskog uticaja; c) što neki italijanski zapovjednici muslimane ne smatraju Hrvatima, već jednom posebnom narodnom grupom, što služi kao osnova muslimansko-srpskom zbližavanju. Kao dodatni povod neraspoloženju muslimana navedeno je njihovo ubjeđenje da nije bilo dovoljnog razumijevanja prema pravoslavcima koji su prelazili na islam.

Općinski načelnik Velike Kladuše Hasan Miljković i džematski imam Zuhdija ef. Rizvić uputili su 18. oktobra 1941. pismo zagrebačkom muftiji Ismetu ef. Muftiću u kojem su mu skrenuli pažnju na naredbu Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja kojom su poništeni svi dotadašnji prelasci na islam, a upravna vlast pozvana da ispita okolnosti pod kojim su pojedini pravoslavni postajali muslimani. "Upravna vlast još do danas nije pozvala ni jednoga, jer zna, da ni jedan grko-istočnjak nije prešao na Islam usljed terora sa strane muslimana"[26]. Kao primjer diskriminacije nad pravoslavnim koji su prešli na islam naveden je slučaj učiteljice iz Topuskog Ajiše Aleksić koja je predala molbu za premještaj u neko muslimansko mjesto, da bi kao odgovor bila razriješena dužnosti i otpuštena iz službe.[27]

Reisul-ulemi Fehimu ef. Spahi se stavljalo na teret da mu je bezmalo glavna briga 1941. bilo staranje za statusna prava muslimana koji su napustili judaizam i pravoslavlje. "Dok Muslimani širom Bosne i Hercegovine krvare, vrhovni poglavar Islamske vjerske zajednice traži da se broj pobijenih Muslimana nadoknadi brojem pravoslavnih konvertita na islam."[28] Činjenice govore da je u novembru 1941. realniji povod za Spahino priključenje antiustaškoj

opoziciji, oličenoj u potpisnicima bošnjačkih rezolucija, bio odnos Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja prema njemu kao reisul-ulemi, nego zločini koje su ustaše činili prema nedužnim civilima.[29] Do kraja života ostao je lojalan Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ali se iz pisma dr. Džaferbegu Kulenoviću od 5. februara 1942. vidi da su ga posljednjih dana obuzimale teške frustracije zbog nemoći hrvatske države da zaštiti Bošnjake i sredi stanje u Bosni i Hercegovini. U pismu se Spaho žali na brojne propuste političkih i vojnih vlasti, od nelogičnog spaljivanja namirnica nakon osvajanja srpskih sela do promašaja propagande koja dolijeva ulje na vatru neistinama o oslobođenju Foče i Goražda. Kulenović je upozoren na rastuće bošnjačko nezadovoljstvo indolentnošću hrvatskih vlasti spram njihovih patnji i nevolja:

> "Ja ću s Hadži Ali ef. [Aganovićem] danas, koliko nam ide od ruke intervenirati ovdje i kod naše vojske i kod Nijemaca, ali sam smatrao potrebnim da o svemu ovome obavijestim i Tebe, jer držim, da je ovdje po srijedi sabotaža ili čak izdaja s nečije strane. Ne mogu vjerovati, da smo u ovolikoj mjeri nesposobni da upravljamo sobom i svojom Nezavisnom državom. Naš svijet sve više gubi vjeru u ovu našu Hrvatsku Državu i traži otvoreno, da se ide tražiti selameta u Berlinu. U jučerašnjim ovdašnjim novinama izašao je jedan intervju sadanjeg nametnutog gradonačelnika o njegovu boravku u Zagrebu. Tu među ostalim pripovijeda, kako je bio kod Vojskovođe i kako je Vojskovođa muslimanima poslao selam. Svijet psuje taj selam i kaže, neka nam mjesto selama pošalje vojsku, da nas brani."[30]

U drugoj polovini 1942. visoka ulema je još uvijek vjerovala u spremnost države da zaštiti bošnjačko stanovništvo i olakša patnje civilima koji su izbjegli četničke pogrome. Početkom septembra deputacija 'El-Hidaje' je tražila od Pavelića da omogući Bošnjacima da se sami brane od četnika, da se država postara u pogledu zbrinjavanja muhadžira i siročadi, da se riješi pitanje prehrane u pasivnim krajevima.[31] Član Ulema-medžlisa Muhamed ef. Pandža 30. oktobra 1942. insistirao je kod Pavelića da se bojniku Hadžiefendiću omogući osnivanje dobrovoljačke legije u onim bošnjačkim mjestima u kojima ona ranije nije bila formirana.[32] Pojedini vjerski zvaničnici, međutim, ispoljavali su ozbiljne rezerve prema novoj državi, naročito od početka bošnjačke golgote u istočnoj Bosni. U jednoj hrvatskoj karakterizaciji iz januara 1942. član Ulema-medžlisa Ali ef. Aganović se tereti za neskrivene animozitete prema hrvatstvu i hrvatskoj državi, naročito prema Hakiji Hadžiću, koji je, prema Aganoviću, "doveo ovamo Hrvatsku"[33]. Aganović je, navodno, mladom hafizu Abdulahu ef. Neziroviću, kojem je pošlo za rukom izbjeći četničko strijeljanje u Vlasenici te nakon desetodnevnog lutanja šumom doći u Sarajevo, pošto ga je nesretnik zamolio za neki posao, zajedljivo poručio: "Ti si se borio za Hrvatsku, nijesi se borio za islam! Neka Ti pomognu Hrvati! Kod nas nema pomoći!" Slično je, tvrdi se, poručio Tahiru Avdiću, ocu Ćamila Avdića, nadarenog studenta teologije u Kairu, kada mu se dotični obratio za pomoć, nakon četničkog pokolja u Planoj kod Bileće.

U djelu *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana* doneseni su pouzdani podaci o prisustvu Bošnjaka u državnim organima Nezavisne Države Hrvatske i njihovom učešću u ustaškom pokretu.[34] Iz njih se vidi da su Bošnjaci predstavljali prilično beznačajnu manjinu u upravi i poretku nove države. Prema jednom šematskom prikazu, u Ustaškoj nadzornoj službi nije bilo nijednog Bošnjaka.[35] Također ni među ustaškim oficirima i podoficirima u logoru Jasenovac.[36] S druge strane, ni samo bošnjačko prisustvo u hijerarhiji uprave nije podrazumijevalo neupitnu lojalnost politici i ideologiji nove države. Već sredinom

jula 1941. na adresu Ustaškog stožera Velike Župe Usora i Soli stizale su pritužbe za antiustaško ponašanje velikog župana Ragibage Čapljića, koji se, prema navodima, nije libio psovati ustaše i nazivati ih zločincima.[37] Glavnom ustaškom stanu u Zagrebu je opisivan kao duševno neuravnoteženi srbofil koji čini sve kako bi suzbio uticaj ustaša u sjeveroistočnoj Bosni.[38] Više negativnih ocjena, takođe, podastirano je nadležnim instancama o bijeljinskom gradonačelniku Muratbegu Pašiću. U jednom izvještaju od 3. marta 1942. opisan je kao politički žongler i manipulator koji je po osnutku hrvatske države radio na autonomiji Bosne i Hercegovine, razoružao uz njemačku pomoć prve hrvatske postrojbe koje su došle u Bijeljinu, da bi potom postao ustaški logornik koji se proslavio po zvjerstvima nad okolnim "grko-istočnjacima". To je dovelo do skoro općeg ustanka pravoslavnog življa, pa je Pašić bio prinuđen inicirati potpisivanje antidržavne bijeljinske rezolucije.[39] Godinu dana kasnije navođen je njegov govor, pred bijeljinskom džamijom, kako su Hrvati zavadili Bošnjake sa Srbima, "ali je Drina njihova i uviek će ostati, a za Bosnu i Hercegovinu će se boriti samo Muslimani pod zaštitom njemačke vojske"[40]. Konačno, u aprilu 1942., domobranskog pukovnika Sulejmana Filipovića ustaške vlasti su morale uhapsiti, jer je bio "na vezi sa Svetozarom Vukmanovićem – Tempom i Avdom Humom iz narodnooslobodilačkog pokreta"[41]. Kasnija literatura ustaške provenijencije spominjala ga je kao izdajnika koji je početkom oktobra 1943. predao Tuzlu partizanima, nakon čega su ovi strijeljali zapovjednika Domobranske dobrovoljačke pukovnije Muhamedagu Hadžiefendića.[42]

* * *

Iz dosadašnjih razmatranja se vidi kako su vjerska i građanska neravnopravnost, pogromi ustaškog režima nad nehrvatima te nemoć političkih i vojnih vlasti da ih zaštite od četnika, predstavljali glavne uzroke rastućeg neraspoloženja i udaljavanja Bošnjaka od Nezavisne Države Hrvatske. Hrvatske državne vlasti su očekivale bezuslovnu lojalnost Bošnjaka uslijed čega su ispoljavale krajnju neosjetljivost spram posljedica koje je njihova politika imala po bošnjačko stanovništvo. U tom smislu su učestala hapšenja bošnjačke omladine osumnjičene za komunističku djelatnost stvarala iz dana u dan sve dublju pukotinu u odnosima između Bošnjaka i nove hrvatske države. Tako je već 23. avgusta 1941. u Trebinju po nalogu kotarske oblasti uhapšeno 13 bošnjačkih omladinaca zbog tobožnjeg komunizma.[43] U izvještaju Hrvatskog ustaškog logora Brčko od 25. avgusta 1942. navode se riječi dr. Abdulahbega Bukvice prema kojim je u prvim danima NDH raspoloženje brčanskih Bošnjaka prema ustaškom pokretu bilo dobro, ali se onda pokvarilo dolaskom kotarskog predstojnika Montanija, kao i zatvaranjem bošnjačke omladine osumnjičene za komunizam. Prema tvrdnjama novom poretku naklonjenog Bukvice, zatvorena omladina uopće nije bila komunistički orijentirana.[44] Aktivisti Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu budno su pratili ustaška i njemačka hapšenja bošnjačkih mladića i nastojali ih iskoristiti za pridobijanje Bošnjaka za partizanski pokret.[45] U jednom proglasu "Muslimanima, Hrvatima i Srbima Bosne i Hercegovine" Bošnjaci su upozoreni da im najbolja omladina čami u uzama sarajevske policije i da im ugledne ličnosti u različitim mjestima, nepoćudne režimu, postaju žrtvama ustaških hapšenja, progona i likvidacija.[46] Pitomci i stipendisti Hrvatskog muslimanskog kulturnog društva 'Narodna uzdanica' više puta su bili hapšeni zbog imputirane komunističke propagande.[47]

Pored zatvaranja bošnjačke omladine, i državna politika sporazuma i saradnje sa četničkim odredima, započeta potkraj aprila 1942. godine, imala je značajne reperkusije po bošnjački

odnos prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Dojučerašnji odmetnici i rušitelji državnog poretka, temeljem ove politike, postali su legalna vojska od koje se očekivalo da radi na sređivanju prilika u zemlji. Kad je sporazumom od 28. maja 1942. selo Lukavica kod Gračanice potpalo pod četnički teritorij, lokalno bošnjačko stanovništvo je uputilo predstavku nadležnim vlastima tražeći da se njihovo selo izluči iz četničkog uticaja, a kao argument je navelo stalna četnička nasilja nad seljacima, uključujući oduzimanje životnih namirnica koje su ovi nosili na pazar. Razočarenje navedenim sporazumom je bilo tim veće što su mještani ranijih mjeseci, kako su isticali, više puta dokazivali svoju lojalnost NDH urednim odazivanjem na pozive vojnih vlasti i dobrovoljnim učešćem u akcijama protiv odmetnika.[48] U jednom hrvatskom pregledu događaja od 1. avgusta 1943. naveden je slučaj četničkog komandanta Rajka Čelonje. On je opisan kao poznati hrvatski krvopija koji je lično poklao na stotine muslimana u kotarevima Srebrenica i Vlasenica, zajedno sa svojih 120 krvavih drugova. "Nalazi se sada u sastavu četničkog odreda vojvode KOVAČEVIĆA, te preko njega surađuje sa domobranima od kojih prima i hranu. Narod vrlo težko prima što se ovakovi krvoloci sklanjaju pod zaštitu naših oružanih snaga."[49] Ustaško-četnički sporazumi, generalno uzevši, pojačali su nezadovoljstvo Bošnjaka njihovim tretmanom u novoj državi, ali i njihovu svijest o neophodnosti organiziranja vlastitih vojnih formacija u cilju zaštite i odbrane bošnjačkih naselja.[50]

Nakon 1942. bošnjačko nezadovoljstvo se sve više pretvaralo u ogorčenje režimom koji nije činio ništa kako bi unaprijedio svoj odnos prema Bošnjacima. Tome su posebno doprinosila brojna ustaška ubistva bošnjačkih civila koja državne vlasti uopće nisu namjeravale sankcionirati.[51] Ovi zločini su djelovali tako negativno na Bošnjake da su pokolebali čak i jedan broj bošnjačkih pripadnika ustaškog pokreta. Slučaj Josip Kurelac – masakr kojeg su dotični ustaški natporučnik i njegovi saradnici počinili sredinom juna 1943. nad bošnjačkim i srpskim civilima u Srebrenici i okolnim selima[52] – doveo je do brojnih protesta i zahtjeva za namirivanjem pravde u zločinu u kojem nisu pošteđeni ni žene ni djeca.[53] Kotarski predstojnik Abdulah Bešlagić, poduzetnik Jusuf Kravić i općinski namještenik Sulejman Mujezinović, sva trojica iz Tuzle, ogradili su se od Kurelčevih zlodjela i istupili iz ustaškog pokreta. Nadređeni ustaški stožernik Stjepan Šuto upozorio ih je da je njihov postupak nerazumljiv, neispravan, najmanje ustaški, te da se članom ustaškog pokreta prestaje biti samo razrješenjem dužnosti i otpustom koje daje Glavni ustaški stan po odredbi poglavnika.[54] Kurelčeva odbrana je bila da je samo "čistio" Srebrenicu od odmetničkih elemenata, što je bilo dostatno za njegovo promaknuće u čin satnika i vršenje dužnosti zamjenika zapovjednika ustaškog zdruga u Sarajevu.

* * *

Nakon pobjeda savezničkih snaga na ratištima u Sjevernoj Africi, kao i poraza njemačke 6. armije kod Staljingrada, Bošnjaci su sa sve većim podozrenjem gledali u perspektivu Nezavisne Države Hrvatske. Hrvatskim vlastima to nije moglo promaći, pa su ih teretili za kolebljivost i malodušje. U jednoj obavijesti od 13. maja 1943. naveden je govor bojnika Hadžiefendića, na ispraćaju oficirima pozvanim u SS trupe, "u kojem nije spomenuo ni jednom riječi Hrvatske države, nego krajeve, gdje žive muslimani, kao da se ne bore za Hrvatsku, nego samo za svoja ognjišta. Kao da je Hrvatska država čardak ni na nebu ni na zemlji."[55] Hadžiefendićev govor ocijenjen je kao skandalozno trabunjanje, a sam Hadžiefendić kao nelojalni prevrtljivac koji bi za svoje ambicije služio svakome. U daljnjem toku izvještaja ovim riječima je opisano političko raspoloženje Bošnjaka u Tuzli:

> "U zadnje se vrieme opaža značajna crta većine muslimana, borba za 'Din', a ne za Hrvatsku. Pred očima je mnogih Jeruzalemski muftija i panislamski pokret, a narodni karakter, koji ga nisu nikada iskreno isticali podpuno je zatajio. Tuzlanska čaršija nevalja, čaršija trgovaca, kojima je sredstvo i svrha novac, sticanje dobara na štetu pojedinaca. U Tuzli ima priličan broj muslimana Srba, koji se došaptavaju sa Srbima osobito u zadnje vrieme, kad su se njemačko-talijanske snage povukle iz Tunisa."[56]

A upravo su se iz ovih "srbomuslimana", kako ih je nazivao hrvatski dojavitelj, regrutirali sve istaknutiji bošnjački pripadnici partizanskog pokreta, od kojih su značajan broj činili upravo bivši borci Hadžiefendićeve legije. Među njima su bili učitelj Salih Žilić, profesor Mehmed Meša Selimović, kao i bivši Hadžiefendićev pobočnik Omer Gluhić, za koga je dojavljeno kako je bio poznat "od prije kao velikosrbin jugosokol, zatim komunista"[57]. Kasnije su im se priključili pukovnik Sulejman Filipović i travnički podžupan Muhamed Sudžuka. Nakon kapitulacije Italije u septembru 1943. i prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a, Bošnjaka je bilo sve više u partizanskim jedinicama. U Cazinskoj krajini Huska Miljković je sa cijelom svojom vojskom pristupio partizanima.[58]

U kasno ljeto 1943. brojne dojave dostavljane hrvatskim vlastima oslikavale su rastuće neraspoloženje Bošnjaka prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U dopisu broj 797 od 24. avgusta 1943. raspoloženje Bošnjaka Zenice i njene okoline opisano je kategorijama nepovjerenja i mržnje prema postojećem poretku. "Povjerenje muslimana prema državnoj upravi je jako opalo, što se ima pripisati njihovom inače prirođenom separatizmu, stranoj promičbi i vjerskoj povučenosti, te događajima u svietu, posebno na bojištima. Oni bi htjeli izvlačenjem od rada i suradnje u upravi, osigurati se za svaki slučaj, te sačuvati neutralnost."[59] U dopisu broj 255 od 25. avgusta 1943. dojavitelj je konstatirao kako su se Bošnjaci u Prijedoru većinom ispisali iz ustaške mladeži i počeli skupljati u vjerskom društvu 'El-Hidaje'. "U posliednje vrieme stariji Muslimani zabranjuju, da se njihova mladež druži sa katolicima."[60] U sličnom duhu opisani su i odnosi između muslimana i katolika u Travniku. Među Bošnjacima se osjećaju "neke naročite simpatije prema komunizmu, a napose partizanstvu [....]"[61]. U dojavi su navedena dva slučaja tajnih sastanaka travničkih Bošnjaka s partizanima.

Prema raspoloživim izvorima, istu spremnost da sarađuje s partizanima imao je i hafiz Muhamed ef. Pandža, čovjek koji je stajao iza mnogih inicijativa koje su bile u funkciji biološkog opstanka Bošnjaka. Slučaj Pandže je bio utoliko delikatan što se radilo o uglednom članu Ulema-medžlisa, glasovitom vaizu Begove džamije, znalcu Kur'ana i osobi koja je izradila 26 hutbi kao pomoć imamima u priređivanju njihovih petkovnih propovijedi.[62] Nakon dogovora sa dr. Zaimom Šarcom, Mehmed ef. Handžićem, Huseinom Kadićem i Mustafom Softićem, Pandža je 20. oktobra 1943. napustio Sarajevo i otišao u šumu.[63] Razlozi njegovog odlaska, prema vlastitom priznanju, bili su sljedeći: a) okupljanje Bošnjaka i njihovo obavještavanje da moraju prekinuti svaku vezu s ustaškom hrvatskom državom i okupatorom; b) aktivnosti na uspostavi međuvjerskog mira i saradnje među pojedinim konfesijama; c) obavještavanje Bošnjaka da moraju učiniti sve da dođe do ostvarenja autonomne Bosne i Hercegovine u jednoj jugoslavenskoj federativnoj državi ili balkanskoj uniji; d) uspostavljanje saradnje sa svima koji žele narodu pomoći, a naročito s narodnooslobodilačkim pokretom.[64] Kako je Pandža namjeravao realizirati navedene ciljeve, objašnjava nam zapisnik s njegovog saslušanja u štabu partizanske divizije, odmah po njegovom

zarobljavanju od strane partizana u Kuli kod Ustikoline.[65] Tu on ističe kako je od konca ljeta 1943. intenzivirano naoružavanje Bošnjaka, zahvaljujući čemu Bošnjaci u kotarima stolačkom, mostarskom, čapljinskom, nevesinjskom, konjičkom, sarajevskom, fočanskom, preostalom dijelu goraždanskog, te visočkom i zeničkom, raspolažu s oko 15.000 pušaka. Ove snage treba okupiti, ujediniti i obrazložiti im da je zadnji čas da se i Bošnjaci uključe u zajedničku borbu čiji je cilj protjerivanje neprijatelja. "Muslimanski oslobodilački odredi", prema Pandžinoj viziji, ne bi bili samostalne jedinice pod zasebnom komandom, već sastavni dio narodnooslobodilačkog pokreta. "Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine ne smatram da se može rješavati kao posebno muslimansko pitanje nego opće narodno pitanje, koje svi narodi Bosne i Hercegovine imaju svojevoljno da rješe."[66]

U nastavku saslušanja Pandža je opisao sebe kao dosljednog antiustašu koji je svo vrijeme rata radio na udaljavanju Bošnjaka od Nezavisne Države Hrvatske, od iniciranja sarajevske ramazanske rezolucije do akcije na povezivanju bošnjačkih milicija. Istupio je iz odbora 'Narodnog spasa' kad je vidio da je društvo "zauzelo mlako stanovište i da je njegovo djelovanje nekako bojažljivo i sa velikom opreznošću vođeno"[67]. Odbor 'Narodnog spasa' je obrazovan sa zadatkom da bude začeće budućeg političkog predstavništva Bošnjaka.[68]

U historiografiji nema jedinstvenog stajališta o stvarnom karakteru Pandžine vojno-političke akcije. Naročito u pogledu njegovog odnosa prema partizanskom pokretu.[69] Na kraju saslušanja Pandža je napomenuo da je već imao sastanak sa štabom Mostarskog bataljona gdje mu je predloženo da se poveže s Vrhovnim štabom kako bi izložio svoje poglede na zajedničku borbu protiv okupatora. On je to odbio ne želeći da se nameće "bez predhodnog povjerenja"[70]. Nema valjanih razloga za sumnju da se Pandža doista priključio partizanskom pokretu. Tome u prilog govori i njegov proglas Bošnjacima Kalesije, Prnjavora, Vukovija i Jeginovog Luga, odnosno pripadnicima zelenog kadra Nešada Topčića, u kojem ih je pozvao da se svrstaju u redove partizanske vojske.[71] Prema Meši Selimoviću, Pandža je mnogo doprinio partizanskom pokretu u sprečkoj dolini, "jer je u džamijama, poslije molitava, govorio izvanredno o našoj revoluciji, kao politički komesar velikog formata"[72].

Za razliku od Pandže, Nešad Topčić nije pokazivao sklonosti prema partizanima, ali je jednako doprinosio razgradnji hrvatske države, nastojeći da ojača borbeni potencijal Bošnjaka. U svojoj akciji, međutim, Topčić je pokazivao određenu taktičnost, manifestirajući pripadnost hrvatstvu i hrvatskoj državi i obrazlažući svoj angažman nužnošću odbrane Bošnjaka od odmetnika. Pa ipak, hrvatske vlasti su sa velikim podozrenjem pratile njegovu vojno-političku aktivnost, naročito usljed dojava da njegovi "bosanski planinci" održavaju kontakte s partizanima i četnicima.[73] Partizanski zapovjednici, s druge strane, nazivali su Topčićeve snage zelenokadrovskim bandama koje treba čim prije likvidirati.[74]

Premda je od nadležnih organa dobivao pouzdane informacije o raspoloženju bošnjačkog življa prema hrvatskoj državi, ustaški državni vrh sve do sloma Nezavisne Države Hrvatske nije prestajao insistirati na punoj lojalnosti i povjerenju Bošnjaka u njegovo vodstvo. Tako je *Promemorija* sarajevskih bošnjačkih prvaka s konca aprila 1944, u kojoj su izneseni brojni primjeri nasilja nad Bošnjacima od strane države, okarakterizirana u posebnom osvrtu kao "jedan od najvećih atentata Muslimana na suverenitet i jedinstvo NDH"[75]. Navedena bošnjačka upozorenja, karakteristično za hrvatske zvaničnike, nisu bila protumačena kao apeli za unapređenje ljudskih prava Bošnjaka, već kao oruđe u borbi za autonomiju Bosne u rukama bošnjačke elite, čemu bi se moglo stati u kraj konačnim rješavanjem pitanja vjersko-prosvjetne samouprave muslimana. Godinu dana kasnije, pred sami krah Nezavisne Države Hrvatske, od izaslanika zastupnika reisul-uleme hafiza Ibrahima ef. Ridžanovića je

traženo da u ime Islamske zajednice dadne izjavu protiv neprijatelja NDH, boljševizma i "partizanskih divljanja na području Nezavisne Države Hrvatske". Zahtjev je bio osnažen novčanim iznosom od 10 miliona kuna pomoći muslimanskim vjerskim službenicima u Bosni i Hercegovini. Ridžanović je odbio potpisivanje bilo kakve izjave, navodeći kako ga je zastupnik reisul-uleme Bašić ovlastio da može raspravljati i odlučivati samo o svećeničkim pitanjima.[76] Bila je to zorna manifestacija ambicije hrvatske države da uživa bezrezervnu podršku Bošnjaka, ali i jasna indikacija raspoloženja u Islamskoj zajednici, čiji se prvobitni entuzijazam uspostavom NDH s vremenom pretvorio u izraženu odbojnost prema njenoj politici i ideologiji.[77]

Posljednjih mjeseci Nezavisne Države Hrvatske rastao je otpor Bošnjaka politici ustaških vlasti, "pogotovo u pogledu mobilizacije u ustaške i domobranske formacije"[78]. Zeleni kadar i partizanske jedinice bili su glavna utočišta, glavni izrazi nezadovoljstva i borbe protiv postojećeg državnog poretka. Vojne vlasti su reagirale pritiscima i terorom, hapšenjem i likvidacijama, nastojeći spriječiti kolaps državnog sistema. Kraj rata značajan broj Bošnjaka je dočekao u odredima formacija neprijateljskih prema NDH, glavnina bošnjačkog stanovništva pak u ravnodušnosti spram države čija je uspostava bila povodom nezapamćene golgote njihovih sunarodnjaka.

Bilješke

[1] Pogledati: Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 16/1965, str. 191-221; Rasim Hurem, Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 4/1968, br. 4, str. 533-548; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, 1977; Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Sarajevo, 1987; Muhamed Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo 1991; Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, 1998; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998.

[2] Naziv *Bošnjaci* koristim analogno korištenju naziva *Muslimani*, za bosanskohercegovačke muslimane južnoslavenskog porijekla, koji su u prvoj polovini XX stoljeća, smatram, s obzirom na njihov politički, društveni i kulturni identitet, bili mnogo više od vjerske zajednice. O procesu nacionalnog formiranja Bošnjaka pogledati: Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Zagreb, 1990.

[3] Mijo Bzik, *Ustaška pobjeda*, Zagreb, 1942, str. 73.

[4] Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Beograd, 1973, str. 93.

[5] Istorijski arhiv Sarajevo (dalje: IAS), zbirka Fehim Spaho (dalje: FS), SF-701, kut. 3. Poštovani i dragi Reis ef.

[6] E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, str. 15.

[7] U historijskoj literaturi, u zavisnosti od korištenih izvora, zatičemo različite, čak suprotstavljene obavijesti o aprilskoj inicijativi u prilog autonomije Bosne i Hercegovine. Prema Rasimu Huremu (R. Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara, str. 198), radilo se o zajedničkoj rezoluciji bošnjačkih (Hadžihasanović, Kadić, Šeremet) i srpskih (Božić, Besarović, Jeftanović) političara upućenoj njemačkim vojnim vlastima – rezoluciji za koju autor pretpostavlja da je izražavala neslaganje njenih autora s uključivanjem Bosne i Hercegovine u sastav Nezavisne Države Hrvatske (bez spominjanja autonomije). Šaćir Filandra navodi da je riječ o prijedlogu koji je podrazumijevao pretvaranje Bosne i Hercegovine u posebnu jedinicu kojom bi upravljala njemačka vojska, odnosno njemački Reich (Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 173). Ni on nigdje ne spominje autonomiju, ali spominje dr. Luku Čabrajića i dr. Vjekoslava Jelavića kao hrvatske članove delegacije. Akademik Enver Redžić nudi protivrječne obavijesti kada prvo u svom *Muslimanskom autonomaštvu* spominje zahtjev za autonomijom izložen Hakiji Hadžiću (bilješka 5), da bi poslije pozivajući se na vlastitu studiju naveo kako se radilo o predstavnicima muslimanskog autonomističkog pokreta koji su se obratili Nijemcima "sa zahtjevom da se uspostavi autonomni položaj BiH pod protektoratom njemačkog Rajha" (E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, str. 135).

[8] Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 159-160.

[9] Mile Konjević, O nekim pitanjima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim Muslimanima 1941. godine, *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, str. 267.

[10] Manifestacija ovog raspoloženja bili su reisul-ulemin govor i dova zahvalnica za osnivanje Nezavisne Države Hrvatske, za sreću i dugo vladanje poglavnika, za vrijeme boravka u Sarajevu potpredsjednika državne vlade dr. Osmana Kulenovića. Impozantna manifestacija sarajevskih Hrvata povodom boravka podpredsjednika vlade g. dra Osmana Kulenovića, *Sarajevski novi list*, 1/1941, br. 2, str. 2. Pozdravnu depešu prvim ljudima nove države uputila je Organizacija ilmije Nezavisne Države Hrvatske 'El-Hidaje', koja je okupljala uglednu visoku ulemu. Muslimansko svećenstvo pozdravlja svoje Poglavnika i Nezavisnu Državu Hrvatsku, *Sarajevski novi list*, 1/1941, br. 5, str. 5. Prvi čovjek ove organizacije s oduševljenjem je pisao o novoj državi, tumačeći je kao izraz Božije volje i blagonaklonosti prema Bošnjacima u burnim ratnim vremenima. Mehmed Handžić, El-Hidaja u novim prilikama,

El-Hidaje, 4/1941, br. 9-10, str. 221-223. Nisu izostali pozdravi i lijepe želje drugih vjerskih udruženja, vakufskih povjerenstava i džematskih medžlisa.

[11] Više o položaju Bošnjaka i Islamske zajednice u monarhističkoj Jugoslaviji pogledati: Adnan Jahić, *Organizacija i rad Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata*, neobjavljena doktorska disertacija, Tuzla 2007.

[12] U memorandumu sandžačkih gradonačelnika upućenom 30. jula 1941. reisul-ulemi Spahi, poglavnikovom povjereniku Hadžiću i zapovjedniku Vojne Krajine Rupčiću, neophodnost priključenja Sandžaka Nezavisnoj Državi Hrvatskoj obrazložena je, pored ostalog, sigurnosnim prilikama sandžačke bošnjačke populacije u novonastalim okolnostima: "Molimo Vas da u ovom najsudbonosnijem trenutku po sandžačke muslimane učinite i poradite [....] da čitav Sandžak u svojim historijskim granicama uđe u sklop Nezavisne Države Hrvatske. To je jedini spas za sandžačke muslimane, koji su se svi do jednoga izjasnili za Nezavisnu Državu Hrvatsku i ne mogu više natrag. Ako bi, ne daj Bože, došlo do neprikljućenja Sandžaka Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, onda bi sa muslimanima ovog kraja bilo jednom za uvijek svršeno i za njih se više nebi znalo, jer bez prisustva hrvatske vojske i hrvatskog oružništva muslimani pod crnogorskom upravom nebi imali nikakve garancije za svoje živote, za sigurnost svoga imetka, niti bi imali ma kakovog izgleda na svoju budućnost." Arhiv Historijskog muzeja Sarajevo (dalje: AHMS), Ustaška nadzorna služba (dalje: UNS), 19a. Memorandum gradonačelnika iz Sandžaka. Također pogledati: AHMS, UNS, 261. Poglavniku Nezavisne Države Hrvatske Gospodinu dru Anti Paveliću (putem zapovjedništva Vojne Krajine u Sarajevu) Zagreb. U memorandumu sandžačkih gradonačelnika prepoznatljiv je eho ustaške propagande kojom se u prvim mjesecima NDH Bošnjacima Sandžaka nastojalo evocirati uspomene na višegodišnji teror pod Srbima i Crnogorcima za vrijeme prve jugoslavenske države. "Potsjećani su muslimani na pokolje Koste Pećanca u Sandžaku i Maje Vujovića u Hercegovini. Potsjećani su muslimani na prisiljavanja da sa Kosova i iz Metohije sele u Tursku. Potsjećani su na prevjeravanja i pokolj u Plavu i Gusinju, potsjećani na prozelitizam štampe i školskih udžbenika, na prisilan kult Svetog Save po školama, na kult razbojnika Miloša Obilića, koji je rasporio sultana Murata, na kult hajduka Veljke i Gavrila Principa kao nacionalnih heroja. Ulijevana im je nada da toga više neće biti, da su muslimani došli do slobode u nezavisnoj hrvatskoj domovini koja ih smatra svojim najplemenitijim elementom, svojim cvijećem." Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu (dalje: GHBS), Mustafa A. Mulalić, *Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja* [rukopis], Sarajevo, 1972, str. 112.

[13] IAS, FS, SF-702, kut. 3. Mustafa Mulalić navodi da su muslimani koji su se izjašnjavali kao Srbi bili obuhvaćeni istom antisrpskom kampanjom kao i pravoslavni. "Među prvim žrtvama pogroma bio je novinar Mahmud Robović iz Travnika i Muratbeg Čengić u Višegradu. Pogrom je počeo najprije pretresanjem stanova, oduzimanjem jugoslovenskih odlikovanja, ćirilicom štampanih knjiga, oduzimanjem ćirilskih pisaćih mašina, predajom radio-aparata i vozila." GHBS, M. A. Mulalić, *Hronika*, str. 140.

[14] IAS, FS, SF-753, kut. 3.

[15] IAS, FS, SF-778, kut. 3. U pismu je istaknuto da je prvih dana NDH najuglednijim Bošnjacima u Duvnu prijetila opasnost po život od strane ustaša, ali da je zločine spriječio dolazak italijanske vojske.

[16] To se jasno vidi iz dopisa Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Prijedoru upućenog bošnjačkim prvacima u septembru 1941. U dopisu su navedeni sljedeći primjeri diskriminacije Bošnjaka u Prijedoru: a) za prve ljude državnih ustanova dolaze samo katolici; b) muslimanska mladež se hapsi pod optužbom komunističke djelatnosti najčešće bez ikakvih stvarnih dokaza; c) đacima muslimanima se uskraćuju potvrde o političkom vladanju neophodne radi upisa u školu; d) otežе se sa izdavanjem potvrda muslimanima koji traže državnu službu; e) vrše se pritisci na konvertite da napuste islam i pređu na katoličanstvo; f) muslimani se prikazuju odgovornim, na sudovima, za zločine divljih ustaša nad mirnim pravoslavnih stanovništvom; g) ukida se puna gimnazija u Prijedoru i svodi samo na četiri razreda, "mada se time pogađaju siromašni muslimani kao i muslimani iz obližnjih kotareva Bos. Novog, Sanskog Mosta, Ključa [...]". AHMS, UNS, 130. Dio dopisa Štaba Narodno oslobodilačke vojske Ozren planine – negdje na Ozren planini mjeseca novembra 1941.

[17] IAS, FS, SF-737, kut. 3. Zapovjedniku 9. pješačke pukovnije u Travniku. Datum: 19. avgust 1941.

[18] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, str. 208. Prema istom autoru, donosioci pomenutih rezolucija, "sem dela naprednijih predstavnika među njima, nisu izražavali otpor Muslimana ustašama, nastavljajući i dalje da ih služe, već vid odbrane da ustaše na njih ne prevaljuju izvršene zločine. Bio je to pokušaj ograđivanja od zločina nad srpskim življem iz straha od budućih posledica". Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, I, Beograd 1983, str. 96.

[19] Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, Sarajevo 2001, str. 190.

[20] R. Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara, str. 202-205.

[21] UREDNIŠTVO, Prva godišnjica u svojoj državi, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske*, 10/1942, br. 4, str. 98.

[22] Ovo je dobro primijetio akademik Redžić u svom *Muslimanskom autonomaštvu* (str. 16).

[23] Jure Krišto, *Sukob simbola – politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001, str. 325-335. U dijelu knjige pod nazivom "Bosanskohercegovački muslimani i NDH" autor priznaje kako je riječ o kompleksnom pitanju koje zahtijeva daljnja istraživanja i analize, ali se ipak upušta u njegovu obradu koja, usljed selektivnog korištenja izvora, obiluje jednostranim ocjenama i interpretacijama. Svaki govor o zločinima bez konkretne lokalizacije vodi neprihvatljivom poopćavanju. S jedne strane su izjave poput onih Kristine Bursać i Janje Dražić o "muslimanima ustašama" kao isključivim akterima pokolja i pljačke srpskog stanovništva u selima oko Bosanske Krupe. Pogledati: Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I, Beograd 1988, str. 727-729. S druge strane su svjedočenja poput onog džematskog imama iz Velike Kladuše Zuhdije ef. Rizvića koji je 1. novembra 1941. baš-vaizu Ulema-medžlisa u Sarajevu izjavio sljedeće: "Izjavljujem, da je prije prelaza na Islam ijednog vlaha u mom džematu Ventura Baljak, ustaški poručnik sa Ustaškim letećim odredom, koji su izključivo sačinjavali katolici iz Slunja i njegove okolice došao u Vel. Kladušu u mjesecu srpnju gdje je sa svojim odredom Ustaškim jedne večeri sav vlaški živalj u Vel. Kladuši uveo u mjesnu grko-iztočnu crkvu i pobio. Pri vršenju ovih ubistava ovi Ustaše udarajući čekićem u glavu ubijali su vlahe i pri tom ubijanju nosili fesove i dozivali se muslimanskim imenima, Mujo, Huso i t.d. Radi ovih nedjela okolni vlasi su razbjegli se po šumama i da bi sačuvali svoje živote oni su našli jedini izlaz da pređu na Islam što je pravno ravan katoličkoj vjeri u N.D.H., jer i oni, koji su imali potvrde od župnika da su predali molbe da pređu u katoličanstvo iztu veče su bili poubijani." AHMS, UNS, 538. Zapisnik sastavljen u kancelariji Ulema-medžlisa kod baš-vaiza sa g. Zuhdi-efendijom Rizvićem, Džematskim imamom u Velikoj Kladuši, kotara Cazinskog, dne 1. studenog 1941. Ovo svjedočenje je podudarno sa

tvrdnjama da su najmasovnije zločine nad srpskim stanovništvom u Bosanskoj krajini koncem jula i početkom avgusta 1941. izvršile "emigrantske ustaške satnije iz sastava Pavelićevog tjelesnog zdruga, koji su neposredno pred ustanak došle iz Zagreba". Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, str. 140.

[24] Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla 1995, str. 40.

[25] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* [dokument br. 193], tom IV, knjiga 2, Beograd 1951, str. 538-539.

[26] AHMS, UNS, 54. Bajramsko pismo muftiji.

[27] *Isto*. Vidjeti također: AHMS, UNS, 538. Zapisnik sastavljen u kancelariji Ulema-medžlisa kod baš-vaiza sa g. Zuhdi-efendijom Rizvićem, Džematskim imamom u Velikoj Kladuši, kotara Cazinskog, dne 1. studenog 1941.

[28] E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, str. 320.

[29] U pismu Asimu Ugljenu od 10. novembra 1941. Spaho se žali na odnos države prema njemu kao reisul-ulemi i izjavljuje: "A čini mi se, da će vaši postupci /mislim ministarstva/ prema meni i mene otjerati među rezolucionare." IAS, FS, SF-777, kut. 3.

[30] IAS, FS, SF-800, kut. 3. Dragi Džafere!

[31] Zapisnik VIII redovne glavne skupštine 'El-Hidaje', Organizacije ilmije Nezavisne Države Hrvatske, *El-Hidaje*, 7/1943, br. 1-2, str. 46. Također: Arhiv Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Zbirka IVZ u NDH (1942), V-9-7. El-Hidaje – Organizacija ilmije Nezavisne Države Hrvatske u Sarajevu. Broj 302/42. Svim jedinicama El-Hidaje, svim članovima udruženja šeriatskih sudaca, svim džematskim imamima, svim jedinicama udruženja mualima. Datum: 26. oktobar 1942.

[32] R. Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara, str. 206.

[33] Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), jedinica Ustaška nadzorna služba (dalje: UNS), 5644/64. Hadži-Alija Aganović, član ulema-medžlisa u Sarajevu: /star oko 35 godina/.

[34] M. Hadžijahić, *Posebnost*, str. 34-41.

[35] ATK, mikrofilmovana dokumentacija (dalje: MD), 755-770. UNSA i njeni uredi. Šematski prikaz UNSA. Također vidjeti: Nihad Halilbegović, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo 2006, str. 33-37.

[36] ATK, MD, 755-770.

[37] ATK, MD, 431. Ustaša – hrvatski oslobodilački pokret. Pov. br. 5/1941. Ustaškom stožeru Velike župe Usora i Soli, Tuzla. Datum: 19. juli 1941.

[38] ATK, UNS, 5645/64. Ustaški stožer Velike župe Usora i Soli Tuzla. Pov. br. 7/1941. Glavnom ustaškom stanu u Zagrebu. Datum: 19. juli 1941.

[39] ATK, MD, 754. Stožer V. bojne Vojne Krajine. Br. 475 / taj. Zapovjedniku 6. pješačke pukovnije.

[40] ATK, UNS, 5875/64. Razpoloženje Muslimana u Bieljini. Broj: 122, dana 21. aprila 1943.

[41] M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, str. 201.

[42] Ratimir Gadža, Hrvati muslimani – viši časnici, *Odnos bosansko-hercegovačkih muslimana prema Hrvatskoj*, Posebni otisak iz časopisa "Republika Hrvatska", Buenos Aires 1990, str. 29.

[43] IAS, FS, SF-739, kut. 3.

[44] ATK, MD, 768. Hrvatski ustaški logor Brčko. Broj: V. T. 103/42. Ustaškom stožeru Posavje, Brod na Savi. Bukvica je također naveo da on čini sve što može kako bi se Bošnjaci približili ustaškom pokretu, ali da je to veoma otežano. I sam je predlagao pojedinim uglednim Bošnjacima da se prihvate poslova ustaških dužnosnika, no svi su mu rekli kako se zarad postojeće situacije u zemlji ne mogu primiti nikakve javne dužnosti.

[45] Pogledati: *Zbornik NOR-a* [dokument br. 65], tom IV, knj. 2, Beograd 1951, str. 157.

[46] ATK, MD, 659. "Muslimani, Hrvati i Srbi Bosne i Hercegovine". U jednom popisu iz marta 1943. među nepoćudnim po poredak u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj iz Tuzle i okolice navedeni su sljedeći Bošnjaci: Himzo Jamaković, Alija Bekrić, Pašaga Osmanović, Jusuf Agić, Sakib Agić, Salih Hadžihasanović, Himzo Bešlić, Mehmed Tabučić i Sefer Trumić. Uglavnom se radilo o namještenicima u rudnicima i preduzeću 'Croatia'. ATK, UNS, 5865/64. Krešimir 955.

[47] Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.*, Zagreb 2007, str. 225-228.

[48] ATK, MD, 686. Nezavisna Država Hrvatska. Ministarstvo unutrašnjih poslova. Tajničtvo ministra. T. Broj: 5354/1942.-I-A-. Ministarstvu hrvatskog domobranstva. Glavnom stožeru Zagreb. Datum: 4. juli 1942.

[49] Mjesečni pregled događaja prema zaprimljenim izviešćima u mjesecu srpnju o.g. Broj: 88, 1. VIII 1943. Dokument unutar knjige: Mensud Keleštura, *Četnički pokret u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, Zenica 1999, str. 246.

[50] E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, str. 151.

[51] "U mjesecu rujnu [1942] ubijena su dvojica uglednih muslimana, kad su se vraćali iz Donjeg Vakufa iz džamije. Njihovo ubijstvo učinjeno je pod vrlo čudnovatim uslovima u blizini straže jedne ustaške satnije. Javno se priča, da su ovi muslimani ubijeni po ustašama. Ustaško zapovjedničtvo u Bugojnu premda je znalo za sve ovo nije sa svoje strane ništa do sada poduzelo, da se razsvjetle ova ubijstva." AHMS, UNS, 606. Nezavisna Država Hrvatska. Župska redarstvena oblast u Jajcu. Broj: 3698/42. Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost Zagreb. Datum: 17. decembar 1942. Više vidjeti: M. Hadžijahić, *Posebnost*, str. 43-47.

[52] Pogledati: *Zbornik NOR-a* [dokument br. 242], tom IV, knj. 14, Beograd 1956, str. 526-529.

[53] Podrobnije o srebreničkom masakru 1943. pogledati: Đorđe Lazarević, Napad partizana na Srebrenicu juna 1943. i ustaške represalije nad civilnim stanovništvom, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. 7, Tuzla 1967, str. 71-86.

[54] ATK, UNS, 5944/64. V.T. 105/43. Datum: 28. juni 1943.

[55] ATK, UNS, 5896/64. Domagoj 951.

[56] *Isto*.

[57] ATK, UNS, 5905/64. Domagoj dana 25. V 1943.

[58] E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, str. 351.

[59] AHMS, UNS, 2094. Razpoloženje muslimana u Zenici i okolici. U dopisu je također istaknuto kako je odziv u hrvatsku vojsku kod bošnjačkog življa u gradu veoma slab, dok je na selu malo bolji, gdje je uticaj "čaršije" slabiji.

[60] AHMS, UNS, 2105. Muslimani u Priedoru.

[61] AHMS, UNS, 2102. Veze muslimana i partizana u Travniku i okolici.
[62] Hfz. Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci* [drugo dopunjeno izdanje], Sarajevo 1998, str. 275.
[63] ATK, MD, 402-407. Štab XVII N. O. U. Divizije. Saslušanje Pandže Muhameda – Hafiza, člana Ulema Medžlisa iz Sarajeva (dalje: Saslušanje). Datum: 11. novembar 1943.
[64] Saslušanje. U svom pismu hafizu Aliji ef. Traki Pandža je sljedećim riječima objasnio motive svog odlaska iz Sarajeva: "[...] ja kao član Ulema Medžlisa i jedan od najvećih vjerskih faktora u cilju da onemogućimo [...] konačno istrebljenje odlučio sam, da pođem u šumu, da se sa braćom Muslimanima iz šume borim za naše održanje, da odkažemo ovim zločinačkim katoličkim ustašama svaku podporu i da im kažemo da nećemo dozvoliti više da oni preko naših leđa ubijaju druge, pa da kasnije radi toga mi desetero struko plaćamo." Pandža je svoj narod nazvao Muslimanima Bošnjacima, koji umiju pametno i mudro vladati bez krvi i paljevine. AHMS, UNS, 2430a. Prilog dopisu broj 701 od 5. novembra 1943. (razpoloženje muslimana nakon evakuacije istočne Bosne).
[65] *Zbornik NOR-a* [dokument br. 78], tom IV, knj. 20, Beograd 1960, str. 251.
[66] Saslušanje.
[67] Saslušanje.
[68] Prema Pandži, članovi odbora primili su ovlaštenja iz 21 kotara sa pretežno bošnjačkim stanovništvom (preko 2/3 Bošnjaka), "ali ovaj odbor iz raznih okolnosti nije iskoristio data mu punomoćja da bi proveo organizaciju". Saslušanje.
[69] U dva *Zbornika NOR-a* (tom IV, knjiga 20, strana 51, bilješka 3 i tom IV, knjiga 21, strana 579, bilješka 30) nalaze se različite ocjene Pandžinog odnosa prema partizanima. Dok se u knjizi 20 navodi izjava pukovnika Idriza Ćejvana prema kojoj je Pandža nakon 10. novembra 1943. aktivno radio za partizanski pokret, u knjizi 21 za Pandžu se tvrdi da je bio zavrbovan od Gestapoa, da je radio na okupljanju i naoružavanju svojih pristalica pripremajući ih za borbu protiv partizana, a da se nakon 10. novembra 1943. tek "nalazio u NOV". Ovu tvrdnju podupiru i onovremeni hrvatski izvori. Pogledati: AHMS, UNS, 2412. Financiranje odlazka Hafiz eff. Pandže u miliciju u Jabuci; AHMS, UNS, 2457. Djelovanje Hafiz eff. Pandže u okolici Konjica. U Koncepcijama nekih muslimanskih građanskih političara (str. 541-542). R. Hurem je skloniji obrazloženju prema kojem se Pandža tek prilagođavao novoj realnosti nakon savezničke prevage nad silama osovine, ali bez spremnosti na direktnu konfrontaciju sa okupatorom. Prema E. Redžiću (*Bosna i Hercegovina*, str. 351), Pandža je bio spreman da pristupi partizanima i uputi proglas Bošnjacima, ali se s njegovom namjerom nije složio štab Trećeg korpusa NOVJ, s obrazloženjem da se Pandža "bolje drži od svih muslimanskih prvaka ... i da je sposobniji od svih". Potpuno suprotnu obavijest nudi M. Bojić (*Historija Bosne i Bošnjaka*, str. 216). Upravo na prijedlog štaba Trećeg korpusa Tito je odlučio "da Muhamed Pandžo pristupi NOP-u i da se iskoristi za pridobijanje Muslimana".
[70] Saslušanje.
[71] ATK, MD, 400-401. "Braći muslimanima Kalesije, Prnjavora, Vukovija, Jeginova Luga i bratu Nešadu Topčiću".
[72] Meša Selimović, *Sjećanja*, Beograd 1983, str. 134.
[73] "Prema izjavi jednog partizanskog teklića koji ima srednjoškolsku naobrazbu saznaje se, da ti bosanski planinci Topčićevi održavaju vezu s partizanima a tako isto i četnicima [....]." ATK, UNS, 5882/64. Podatci o četnicima i 'Zelenom kadru' oko Tuzle. 10. IV 1944. U istom izvještaju Topčić je opisan kao ambiciozni nastavnik građanske škole koji nastoji pokrenuti "i politički pokret muslimana u istočnoj Bosni". Nazivaju ga pukovnikom, redovito prima odbjegle Bošnjake iz partizana u svoje postrojbe, uopće ih ne prijavljujući hrvatskim vlastima. Omalovažava hrvatsku vojsku. Njegovi planinci se pozdravljaju pozdravom *svi za jednog – jedan za sve*.
[74] *Zbornik NOR-a* [dokument br. 32], tom IV, knj. 23, Beograd 1962, str. 126-128.
[75] E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, str. 359.
[76] Husein Brkić, Ispravka jednog dokumenta u knjizi 'Magnum Crimen' od V. Novaka, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, 2/1951, br. 4-6, str. 131. U navednom članku Brkić je, koristeći se izvorima prvog reda, obeskrijepio navode o Ridžanoviću u Novakovoj knjizi, utemeljene na iskazu fra Radoslava Glavaša tokom saslušanju 13. juna 1945. Glavaš je, naime, izjavio da se Ridžanović vratio u Sarajevo sa uputama u pogledu izjave, ali zbog pada Sarajeva u partizanske ruke nije došlo do njenog objavljivanja. Ova verzija je kasnije prenijeta u knjizi Bogdana Krizmana *Ustaše i Treći Reich* (2, Beograd 1983, str. 267), kao i literaturi koja se na nju naslanjala.
[77] Kulminacija te odbojnosti bio je proglas 34 muslimanska vjerska službenika Bosanske krajine iz marta 1944. u kojem su bošnjački živalj i ilmija pozvani na oružanu borbu sa Srbima i Hrvatima protiv okupatora i njegovih pomagača. Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, II izd., Sarajevo 1970, str. 94.
[78] E. Redžić, *Bosna i Hercegovina*, str. 360.